

Danuta Anna Michałowska

Wychowywanie do wartości – opinie nauczycieli o edukacji etycznej i etyce w szkole

Studia Philosophiae Christianae 50/4, 137-164

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DANUTA ANNA MICHAŁOWSKA

WYCHOWYWANIE DO WARTOŚCI – OPINIE NAUCZYCIELI O EDUKACJI ETYCZNEJ I ETYCE W SZKOLE

Streszczenie. Kształtowanie społeczeństwa demokratycznego wymaga szczególnej troski ze strony wychowawców i nauczycieli o jakość wychowania do wartości takich, jak wolność, sprawiedliwość i zaufanie, odpowiedzialność i dobro, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i wspólnotowym. Jest to podstawowe założenie niniejszego artykułu. Globalne oddziaływania wolnego rynku i przemiany związane z szybkim rozwojem technologii, komunikacji i nauki niosą nowego typu problemy dla rozwoju współczesnego człowieka. W artykule zostały zaakcentowane nieetyczne wpływy kultury neoliberalnej w obszarze edukacji i polityki oświatowej. Zaprezentowano także niektóre dane z badań własnych, które obrazują fragment rzeczywistości edukacyjnej w zakresie preferowanych przez nauczycieli etyki wartości, oraz ich opinii na temat wychowania i kształcenia etycznego w polskiej szkole. Neoliberalizm i jego ideologiczne oddziaływania zmuszają do podjęcia refleksji w obszarze edukacji etycznej, a następnie poszukiwania nowego podejścia do kształcenia i wychowania młodego pokolenia, które sprzyjałoby całościowemu rozwojowi jednostki, jak również budowaniu demokratycznego społeczeństwa.

Słowa kluczowe: neoliberalizm, edukacja etyczna, wartości, wychowanie do wartości w społeczeństwie demokratycznym

1. Wprowadzenie. 2. Badania własne. 2.1. Cele edukacji etycznej i ich realizacja w opinii nauczycieli etyki. 2.1.1. Edukacja etyczna uczniów – kształtowanie

wrażliwości na wartości u uczniów. 2.1.2. Edukacja etyczna uczniów – wzmacnianie zachowań u uczniów. 2.2. Edukacja etyczna nauczycieli. 2.2.1. Edukacja etyczna nauczycieli – cechy nauczyciela etyki. 2.2.2. Nauczyciel etyki o własnej edukacji etycznej – zaangażowanie nauczyciela w proces samokształcenia etycznego. 2.2.3. Sprawy i wartości ważne dla nauczycieli etyki w życiu codziennym. 3. Podsumowanie.

1. WPROWADZENIE

Jaki system wartości charakteryzuje proces wychowania młodego pokolenia we współczesnej szkole? Czy są to wartości demokratyczne takie, jak wolność i równość, solidarność, wspólnotowość i dobro wspólne? Edukacja demokratyczna okazuje się niełatwym zadaniem, gdyż hegemonia ideologii neoliberalnej¹ wymusza uznanie wartości, które sprzyjają rozwojowi stosunków kapitalistycznych i jednocześnie zaburzają, niszczą podstawowe struktury społeczne państw demokratycznych, demontują więzi międzyludzkie i zubażają jakość życia poszczególnych jednostek jak i całych społeczności². Wychowanie do wartości demokratycznych to niemałe wyzwanie dla współczesnych wychowawców i nauczycieli. Procesy globalizacyjne sprzyjają relaty-

¹ Pojęcie ideologii zostało przyjęte za Piotrem Sztompką jako: „zbiory czy systemy idei, które dostarczają uzasadnienia, legitymizacji, wsparcia jakimś partykularnym interesom grupowym lub utwierdzają grupową tożsamość”. Konstytutywną cechą każdej ideologii jest wobec tego „nie tyle poszczególna treść, co funkcja jaką pełni wobec pewnych zbiorowości”. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, 296.

Neoliberalizm to: „całokształt idei i poglądów typowy dla danej grupy ludzi oraz spełniających określoną funkcję w społeczeństwie – jest ideologią globalnego kapitału i ekonomii wolnorynkowej, ponieważ pozytywne i normatywne założenia teorii wolnorynkowej, zwłaszcza te normatywne, przeczą rzeczywistości i doświadczeniom wielu ludzi na świecie. (...) Neoliberalizm odwołuje się do założeń liberalnych oraz do teorii ekonomiczno-społecznych, do teorii wolnorynkowej. Zawiera w sobie elementy odnoszące się do różnych ekonomiczno-społecznych ujęć teoretycznych (monetaryzm, teoria transakcji społecznych, teoria kapitału ludzkiego, teoria publicznego wyboru, teoria agencji, teoria kosztów transakcyjnych) oraz wykorzystuje wiedzę o naturze człowieka i mechanizmach kształtujących jego sposób egzystencji we współczesnym świecie, opierając się na doniesieniach z zakresu neurobiologii i kognitywistyki”. D.A. Michałowska, *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*, Poznań 2013, 14.

² Zob. więcej w: D.A. Michałowska, *Neoliberalizm i jego (nie)etyczne implikacje edukacyjne*, Poznań 2013.

wizmowi w świecie wartości, a panujący pluralizm w sposobach postrzegania świata i jego interpretacji, w stylach życia i preferowanych wartościach stanowi ważny problem do rozważenia w ramach edukacji etycznej we współczesnej szkole. Zadaniem wychowawców i nauczycieli jest podjęcie kontrhegemonicznych działań wobec dominacji ideologii neoliberalnej, które polegałyby między innymi na świadomym i zaplanowanym procesie wychowania do wartości demokratycznych. Ogromne znaczenie ma wysokiej jakości edukacja każdego obywatela, w tym zarówno humanistyczne wykształcenie ogólne, jak i wąsko rozumiane zawodowe. Istota demokratycznych oddziaływań edukacyjnych jest „ściśle związana z dynamiczną koncepcją obywatela³, zdolnego działać i umiejącego działać według zasad demokratycznych”⁴ oraz zgodnie z określonym systemem wartości.

Wychowywanie do wartości w społeczeństwie demokratycznym oznacza uwrażliwienie młodego człowieka na potrzeby i problemy natury nie tylko indywidualnej, ale także natury społecznej. Dbałość o jakość życia poszczególnych ludzi wyraża się zapewnieniem wysokiej jakościowo edukacji, ukierunkowanej na dwa jednakowo ważne cele: 1. wykształcenie autonomicznych jednostek – obywateli, posiadających szeroką wiedzę (humanistyczną i zawodową) i zdolność do racjonalnych wyborów; 2. budowanie małych i większych społeczności – wspólnot, których podstawą są takie wartości, jak: zaufanie, szacunek, uczciwość i współpraca. Tylko poprzez wyposażenie młodych ludzi w rzetelną wiedzę, między innymi w zakresie etyki, oraz poprzez kształtowanie umiejętności krytycznego i refleksyjnego myślenia możliwe jest pokojowe współżycie z innymi ludźmi o odmiennych preferencjach kulturowych i światopoglądowych.

W książce *Neoliberalizm i jego (nie)etyczne implikacje edukacyjne*⁵ została zaprezentowana krytyczna analiza dyskursu neoliberalne-

³ T.H. McLaughlin, *Citizenship, diversity and education: a philosophical perspective*, *Journal of Moral Education* 21(1992)3, 235–251.

⁴ E. Nowak, K.M. Cern, P.W. Juchacz, *Przedmowa*, w: *Edukacja demokratyczna*, red. E. Nowak, K. M. Cern, P.W. Juchacz, Poznań 2009, 8–9.

⁵ D.A. Michałowska, *Neoliberalizm i jego (nie)etyczne implikacje edukacyjne*, dz. cyt.

go. Rezultaty etyki neoliberalnej wskazują, iż wychowanie do wartości neoliberalnych nie prowadzi do celu jakim jest życie w społeczeństwie demokratycznym, a wręcz przeciwnie powoduje nadmierny indywidualizm, ograniczenie funkcjonowania człowieka do racjonalności wolnorynkowej, kapitalistycznej, sprowadzenie istoty człowieczeństwa do *homo oeconomicus* i *homo consumans* z jednoczesną destrukcją *homo politicus*. Dlatego ważne jest analizowanie wartości charakteryzujących proces nauczania i wychowania we współczesnej szkole i ukierunkowanie oddziaływań edukacyjnych na wartości demokratyczne.

Dane empiryczne, które zostały przedstawione w monografii *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*⁶, pozyskano z dwóch rodzajów ankiet przeprowadzonych na grupie 69 nauczycieli z Wielkopolski, w tym 34 nauczycieli etyki, miały na celu: po pierwsze, poznanie wartości cenionych przez nauczycieli i ich uczniów w kontekście przemian globalizacyjnych; po drugie, motywem do podjęcia badań była potrzeba określenia współczesnego obrazu szkoły na podstawie wartości przejawianych przez nauczycieli i ich uczniów w opinii tychże nauczycieli, przy czym istotne było doprecyzowanie różnic między nauczycielami etyki a nauczycielami innych przedmiotów w badanym zakresie, ze szczególnym uwzględnieniem kontekstu transformacji neoliberalnych⁷. Zatem celem całego przedsięwzięcia badawczego było określenie wartości obecnych w danym wycinku rzeczywistości edukacyjnej i weryfikacja ich zgodności z wartościami promowanymi w dyskursie neoliberalnym.

Analiza uzyskanych odpowiedzi wskazała na istotne różnice między dwoma grupami badanych nauczycieli (badawcza – etycy i grupa kontrolna – inni nauczyciele) w zakresie deklarowanych przez nich wartości. Okazało się, że etycy wykazują mniejsze nasilenie tendencji konformistycznych w stosunku do nauczycieli innych przedmiotów⁸. Uzyskali oni równocześnie wysoki wynik w czwartym wymiarze wartości *wspólnotowość – dobro i współodpowiedzialność* w porównaniu

⁶ Tenże, *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*, dz. cyt..

⁷ Szczegółowa prezentacja wyników badań empirycznych zob. Tamże.

⁸ Tamże, 64–66.

do grupy nauczycieli innych przedmiotów, których stopień nasilenia tendencji neoliberalnej jest nieco większy niż etyków i jest to zależność istotna⁹. W przypadku trzeciego wymiaru wartości *indywidualizm – wolność i rozwój* – okazało się, że stopień nasilenia tych tendencji jest raczej wysoki i jest również niższy w grupie nauczycieli etyki niż w grupie innych nauczycieli¹⁰. Innymi słowy, nauczyciele etyki wykazują mniejsze tendencje konformistyczne i indywidualistyczne oraz bardziej cenią sobie współodpowiedzialność i dbanie o dobro wspólne niż nauczyciele innych przedmiotów. Szczegółowa analiza wartości wchodzących w skład wyłonionych z analiz statystycznych i treściowych wymiarów wartości wskazuje, że wszyscy badani są bardziej skłonni do naturalnego ulegania nasilającej się kontroli w edukacji. Biorąc pod uwagę niski poziom wiedzy i zainteresowania istotą neoliberalnych wpływów, na co wskazały kolejne dane empiryczne, respondenci mają szansę stać się łatwiejszym celem dla tych ideologicznych działań. Wyniki te są tym bardziej niepokojące, im bardziej procesy globalizacyjne i mechanizmy wolnorynkowe zawłaszczają większość sfer życia publicznego, w tym również zinstytucjonalizowaną edukację¹¹. Uzyskane dane sugerują występowanie podatności na wpływy zewnętrzne, w tym ideologiczne, w codziennym funkcjonowaniu badanych nauczycieli.

Drugim celem badań było poznanie opinii nauczycieli w grupie badawczej i kontrolnej na temat wartości promowanych w polityce oświatowej w kontekście przemian neoliberalnych oraz określenie różnic między tymi dwiema grupami. Badani byli pytani między innymi o takie elementy procesu kształcenia, jak: program nauczania a kontekst nauczania oraz czas wykorzystany na kształcenie. Ponadto została przeprowadzona ankieta skierowana wyłącznie do nauczycieli etyki (34 osoby – ankieta o charakterze pilotażowym), której celem było

⁹ Tamże, 73–76.

¹⁰ Tamże, 67–73.

¹¹ O wartościach obecnych w dyskursie neoliberalnym oraz etycznych efektach oddziaływań tej doktryny, a zwłaszcza o jej wpływie na politykę oświatową i kształt edukacji szkolnej – zob. więcej w: D.A. Michałowska, *Neoliberalizm i jego (nie)etyczne implikacje edukacyjne*, dz. cyt.

poznanie ich opinii o wybranych kwestiach dotyczących nauczania przedmiotu *etyka*, takich jak: program kształcenia, cele wychowania, formy i metody kształcenia. Większość tych wyników badań własnych została zaprezentowana we wspomnianej już pozycji *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*.

Istotnym uzupełnieniem części statystycznej badań było badanie jakościowe, czyli wywiady z kilkoma nauczycielami etyki na temat ich pracy zawodowej i edukacji etycznej jako całokształtu oddziaływań szkolnych oraz wybranych cech ich uczniów. Celem było określenie priorytetów w edukacji etycznej w szkole i jej kształtu w opinii nauczycieli etyki. Podobnie jak ankietowa część badań, także wywiady zostały przeprowadzone w Poznaniu w drugiej połowie 2012 roku.

W niniejszym artykule zostaną zaprezentowane wybrane kwestie dotyczące edukacji etycznej i szkolnego przedmiotu *etyka*, a zwłaszcza wyniki badań jakościowych¹² – wywiadów, które dotąd nie były opublikowane. Mała grupa badawcza składająca się z siedmiu nauczycieli etyki, uniemożliwia wyprowadzanie szerszych uogólnień dotyczących stanu faktycznego, jak i pożądaných działań w sferze nauczania etyki. Mimo to uzyskane dane przedstawiają ważny fragment rzeczywistości edukacyjnej polskiej szkoły i mogą okazać się przydatne do zaplanowania rzetelnych badań statystycznych na większej grupie osób.

Poniżej zostaną zaprezentowane opinie nauczycieli na następujące tematy:

1. Cele edukacji etycznej i opinie nauczycieli etyki o ich realizacji;
2. Edukacja etyczna uczniów:
 - możliwości, jakie stwarza środowisko szkolne w zakresie kształtowania u uczniów wrażliwości na wartości,

¹² Badania jakościowe charakteryzują się fragmentarycznością danych, nie można dokonywać na ich podstawie generalizacji, niemniej odślaniają pewien fragment rzeczywistości, który zestawiony z szerszym społeczno-kulturowym i ekonomicznym kontekstem – pokazuje dynamikę przeobrażeń w systemie wartości. Ten mikrowycinek świata doświadczanego przez konkretne jednostki jest w swej istocie cenną informacją, która w połączeniu z innymi danymi stwarza podstawę i punkt wyjścia do określania większych całości rzeczywistości i do definiowania tendencji społecznych co do preferowanych wartości. Zgodnie z myślą socjologiczną Raymonda Boudona indywidualizm metodologiczny (dane z mikro poziomu) spełnia ważną rolę. R. Boudon, *Logika działania społecznego: wstęp do analizy socjologicznej*, tłum. z fr. K. Kowalski, Kraków 2009, 83.

- oddziaływania środowiska szkolnego – wzmacnianie zachowań u uczniów;
3. Edukacja etyczna nauczyciela etyki:
- kompetencje etyczne i pożądane cechy nauczyciela etyki,
 - zaangażowanie nauczyciela w proces samokształcenia etycznego,
 - sprawy i wartości ważne w życiu codziennym nauczycieli.

Wszystkie dane odnoszące się do powyższych zagadnień zostały zebrane metodą wywiadu, czyli metodą badań jakościowych. Zgodnie z opinią socjologa Raymonda Boudona indywidualizm metodologiczny odgrywa istotną rolę, ponieważ aby określić zmiany w makrowymiarze społeczno-kulturowym, nie można pominąć danych z mikropoziomu. Zatem zarówno badania ilościowe, jak i jakościowe pokazują pewien określony fragment rzeczywistości szkolnej i etosu współczesnej szkoły. Mogą stanowić ważny wyznacznik ewentualnych zmian w polityce oświatowej i w poprawie jakości kształcenia.

2. BADANIA WŁASNE

Nauczyciele ze szkół w Wielkopolsce, którzy zgodzili się brać udział w części ankietowej badań oraz ci, których poproszono o udzielenie wywiadu, zostali poinformowani o celu badania, jakim było zebranie informacji na rzecz poprawy jakości kształcenia w polskiej szkole. Badania odbyły się w drugiej połowie 2012 roku.

Dla większej klarowności zaprezentowanych wyników wywiadu warto wspomnieć, że w części ankietowej badań nauczyciele (34 osoby) przedstawili także swoje opinie dotyczące celów i priorytetów oraz stopnia realizowania zadań w zakresie edukacji etycznej w szkole¹³. Ponadto nauczyciele etyki wyrazili swoje opinie na temat dominującego dyskursu w programie kształcenia oraz obecnych/nieobecnych treści w podręcznikach do nauczania etyki¹⁴. W badaniach ankietowych dla nauczyciela etyki zebrano także informacje o czynnikach ważnych dla efektywności na-

¹³ D.A. Michałowska, *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*, dz. cyt., 126–132.

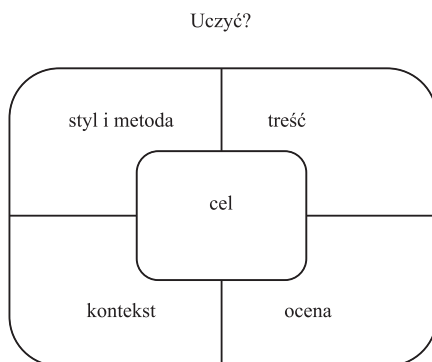
¹⁴ Tamże, 132–137.

uczania przedmiotu *etyka* w szkole takich, jak formy organizacji procesu nauczania i uczenia (indywidualizm-zespołowość, płeć i wiek uczniów, wielkość grupy edukacyjnej)¹⁵ oraz metody kształcenia¹⁶.

Natomiast podczas przeprowadzanego wywiadu z siedmioma nauczycielami etyki, o którym w niniejszym artykule jest mowa, zebrano informacje o realizacji celów kształcenia i programu szkolnego w zakresie edukacji etycznej w szkole i przedmiotu *etyka*. Pytania odnosiły się zarówno do edukacji etycznej jako ogółu oddziaływań wychowawczych, jak również do węższego znaczenia tego terminu, czyli do przedmiotu nauczania: etyki. Nauczyciele udzielający wywiadu zostali poproszeni o odpowiedzi zgodne z własnymi poglądami i edukacyjnymi doświadczeniami, o przedstawienie osobistego sposobu myślenia o edukacji etycznej.

2.1. CELE EDUKACJI ETYCZNEJ I ICH REALIZACJA W OPINII NAUCZYCIELI ETYKI

Uzyskane dane empiryczne odnoszą się do tych przedstawionych na poniższym schemacie (rys.1) – wydawać by się mogło – oczywistych i znanych każdemu dydaktykowi elementów procesu kształcenia takich, jak: cel, treść, metoda, kontekst, ewaluacja.

Rys. 1: Elementy procesu kształcenia

¹⁵ Tamże, 137–140.

¹⁶ Tamże, 140–144.

Przyjmując, że świadomość i skoncentrowanie na celu warunkuje spójne realizowanie pozostałych elementów, warto zastanowić się nad określeniem celów edukacji etycznej w szkole w opinii nauczycieli. Jakie są cele edukacji etycznej zdaniem nauczycieli? Odpowiedź na te pytania jest ważna, gdyż sposób rozumienia jest związany z określonymi wartościami i celami. Charakterystyczne jest to, że w trakcie wywiadu respondenci podając swój sposób rozumienia edukacji etycznej i jej celów akcentowali zarówno indywidualny, jak i wspólnotowy aspekt rozwoju. Wydaje się, że jest to optymistyczny akcent, jeśli mamy na względzie życie w społeczeństwie demokratycznym i opór wobec neoliberalnej hegemonii.

Na podstawie zebranych sposobów wyjaśniania terminu *edukacja etyczna* przez nauczycieli etyki można stwierdzić, że kształcenie w zakresie etyki spełnia funkcje socjalizujące oraz kształcące w procesie rozwiązywania aktualnych problemów natury aksjologicznej, które, z jednej strony, koncentrują się na rozwoju jednostki, z drugiej – na rozwoju społeczności i wspólnot ludzkich opierających się na wartościach reprezentowanych w Deklaracji Praw Człowieka, takich jak szacunek i tolerancja. Ponadto pojawia się w nich ważny aspekt całościowego rozwoju młodego człowieka, zarówno w sferze afektywnej, który polega na procesie uwrażliwiania na wartości i innych ludzi, oraz na procesie kształcenia umiejętności racjonalnego, krytycznego i refleksyjnego myślenia. Celem tak rozumianej edukacji etycznej jest jednostka autonomiczna, dbająca o własny rozwój kognitywny, afektywny i etyczny, ale także o jakość życia wspólnotowego¹⁷. Na podstawie opinii nauczycieli udzielających wywiadu można stwierdzić, że realizacja wyznaczonych celów w zakresie edukacji etycznej w szkole przejawia się przede wszystkim w kształtowaniu umiejętności dyskursywnych i myślenia krytyczno-refleksyjnego oraz w socjalizacyjnej funkcji szkoły jako dostosowania się do obowiązujących norm i zasad życia społecznego. Celem edukacji etycznej w szkole w opinii badanych nauczycieli jest teoria i praktyka ukierunkowana na rozwój jednostki w zakresie:

¹⁷ Zob. więcej w: Tenże, *Neoliberalizm i jego (nie)etyczne implikacje edukacyjne*, dz. cyt., 23–25.

- wiedzy i kompetencji intelektualno-emocjonalnych (wyrażanie opinii, argumentowanie, wartościowanie),
- refleksyjności,
- poszerzania samoświadomości,
- kształtowania postaw moralnych i uczuć z nimi związanych,
- kształtowania zachowań jako wyrazu własnych opinii.

Okazuje się, że o ile rozumienie pojęcia edukacji etycznej i jej celów sprzyja budowaniu demokracji, o tyle w opinii nauczycieli rzeczywistość szkolna jest raczej daleka od zadowalającego stopnia realizacji szczytnie zakładanych celów¹⁸. Niemniej koncentracja na tak sformułowanych celach oraz wzbudzanie motywacji do działania mogą okazać się mądrą odpowiedzią na nasilające się tendencje do neoliberalnej kontroli w edukacji. Fragmentaryczny obraz, jaki wyłania się na podstawie otrzymanych danych empirycznych, sugeruje niezadowalający stan realizacji celów edukacji etycznej w całokształcie oddziaływań szkoły. Konieczne są zatem badania na większej i reprezentatywnej grupie. Tym bardziej, że niepokojąca jest informacja dostarczona przez nauczycieli udzielających wywiadu o braku kształcenia w zakresie umiejętności badawczo-eksploracyjnych i twórczych, kształtowania wrażliwości na wartości i zdobywania umiejętności komunikacyjnych.

2.1.1. Edukacja etyczna uczniów – kształtowanie wrażliwości na wartości u uczniów

Nauczycieli udzielających wywiadu poproszono o odpowiedź na następujące pytanie: Jakie, Pani/Pana zdaniem, są najważniejsze wartości, na które nauczyciel etyki powinien ukierunkowywać uwagę uczniów i wzmacniać ich przejawy? Uzyskane odpowiedzi uporządkowano według trzech kategorii:

1. wartości ostateczne **WO**¹⁹,

¹⁸ Zob. więcej na temat celów edukacji etycznej w całokształcie oddziaływań szkoły i stopnia ich realizacji w: Tenże, *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*, dz. cyt., 123-132.

¹⁹ Wartości ostateczne na skali Rokeacha (36): 1) bezpieczeństwo narodowe (zabezpieczenie przed napaścią), 2) bezpieczeństwo rodziny (troska o najbliższych), 3) dojrzała miłość (bliskość seksualna i duchowa), 4) dostatnie życie (dobrobyt), 5) mądrość

2. wartości instrumentalne **WI**²⁰,
3. inne, różne wartości (**R**) – inne niż w dwóch pierwszych kategoriach.

W przypadku dwóch pierwszych kategorii zastosowano Skalę Wartości Milтона Rokeacha (1973), wartości różne nie zawierające się w ramach wartości ostatecznych i instrumentalnych ujęto w osobnej kategorii **R**. Poniższa tabela prezentuje wypowiedzi nauczycieli na temat pożądaných wartości, na które najbardziej należy uwrażliwić ucznia. Udzielający wywiadu zostali poproszeni o ich zhierarchizowanie i wymienienie minimum trzech najważniejszych wartości w procesie kształcenia etycznego (tabela 1, przy każdym sformułowaniu zaznaczona jest litera R/WO/WI oznaczająca daną kategorię, cyfry przy oznaczeniu kategorii WO i WI odnoszą się do wartości z listy na skali M. Rokeacha, która znajduje się w przypisie dolnym 12 i 13).

(dojrzałe rozumienie życia), 6) poczucie dokonania (wniesienie własnego wkładu), 7) poczucie własnej godności (samopoważanie), 8) pokój na świecie (świat wolny od wojny i konfliktów), 9) prawdziwa przyjaźń (bliskie koleżeństwo), 10) przyjemność (miłe uczucia, brak nadmiernego pośpiechu), 11) równowaga wewnętrzna (brak konfliktów wewnętrznych), 12) równość (braterstwo, jednakowe szanse dla wszystkich), 13) szczęście (radość, zadowolenie), 14) świat piękna (piękno natury i sztuki), 15) uznanie społeczne (poważanie, podziw), 16) wolność (niezależność osobista, wolność wyboru), 17) zbawienie (zbawienie duszy, życie wieczne), 18) życie pełne wrażeń (podniecające, aktywne). Zob. M. Rokeach, *The Nature of human values*, New York 1973. Zob. także: M. Czerniawska, *Kolektywizm versus indywidualizm – zmiany wartości i postaw młodzieży w okresie przeobrażeń ustrojowych. Studium interdyscyplinarne*, Białystok 2010.

²⁰ Wartości instrumentalne na skali Rokeacha: 1) ambitny (pracowity, z aspiracjami), 2) czysty (zadbany, schludny), 3) intelektualista (inteligentny, myślący), 4) kochający (czuły, delikatny), 5) logiczny (konsekwentny, rozumny), 6) niezależny (niepodporządkowany nikomu, samodzielny), 7) obdarzony wyobraźnią (śmiały, twórczy), 8) odpowiedzialny (niezawodny, rzetelny), 9) odważny (broniący swoich przekonań), 10) opanowany (powściągliwy, zrównoważony), 11) o szerokich horyzontach (o otwartym umyśle), 12) pogodny (wesoły, niefrasobliwy), 13) pomocny (pomagający, niosący pomoc), 14) posłuszny (wypełniający polecenia, pełny szacunku), 15) uczciwy (niezdolny do oszustwa, szczerzy, prawdomówny), 16) uprzejmy (życzliwy, grzeczny wobec innych), 17) uzdolniony (o dużych umiejętnościach), 18) wybaczący (gotowy do wybaczenia innym). Tamże.

Numer wywiadu	Hierarchia pożądanych wartości, na które najbardziej należy uwrażliwić ucznia			
	1	2	3	4
END12	Wrażliwość na krzywdę innych R	Tolerancja i szacunek wobec ludzi o innych poglądach R	Zdolność do samodzielnego myślenia/ autonomia R/ WO 16	Szacunek do pracy – nauki R
TOK23	Szacunek dla odmienności jako takiej, nie tylko jako źródła twórczego napięcia R	Odwaga krytycznego myślenia i wypowiadania się WI9	Rozumienie siebie i innych; swoich emocji i uczuć R	Współdziałanie R
00.06.23	Szacunek dla tradycji i różnych kultur R	Poczucie własnej tożsamości etnicznej R	Kooperacja R	
KK25	Dobro R	Szacunek dla życia R	Tolerancja R	Sprawiedliwość W012
ajmz19070	Szczerłość WI15	Uczciwość WI15	Tolerancja R	
IK5631	Myślenie – krytyczne m. R	Poszukiwanie prawdy R	Słuchanie drugiej osoby R	
OO1	Szacunek dla drugiego człowieka R	Wolność WO16	Pasja poznawcza	Sprawiedliwość W012

Tab. 1: Pożądane wartości u ucznia w opinii nauczycieli

Źródło: badania własne (2012)

Spośród wartości ostatecznych sklasyfikowanych na Skali Rokeacha pojawiły się trzy: wolność, równość/sprawiedliwość i autonomia. Wartości instrumentalne to: odważny (broniący swoich przekonań), uczciwy (niezdolny do oszustwa, szczerzy, prawdomówny). Dość liczna jest trzecia kategoria wartości, które nie znalazły się ani na skali wartości ostatecznych, ani instrumentalnych. Należą do nich wartości kolektywistyczne, które budują ideał życia wspólnotowego z uwzględnieniem pluralizmu światopoglądowego i różnorodności kulturowej.

Najczęściej wymieniane tu wartości to tolerancja oraz szacunek: a) dla drugiego człowieka/wobec ludzi o innych poglądach, b) „dla odmienności jako takiej, nie tylko jako źródła twórczego napięcia”, c) dla życia, pracy – nauki, d) dla tradycji i różnych kultur. Inne wartości to: współdziałanie i kooperacja, wrażliwość na krzywdę innych. Jednocześnie pojawiają się tu wartości indywidualistyczne, takie jak: poczucie własnej tożsamości etnicznej, pasja poznawcza, poszukiwanie prawdy i myślenie krytyczne, rozumienie siebie i innych, rozumienie swoich emocji i uczuć.

Inne wartości poza wymienionymi w powyższej tabeli, o których wspominali respondenci, a które są ich zdaniem ważne, to: pracowitość, społeczna ofiarność, bezinteresowność. Zaliczają się one również do przyjętej w opisie badań trzeciej kategorii wartości kolektywistycznych.

Na pierwszym miejscu najczęściej wymieniano szacunek wobec innych, dla tradycji i różnych kultur, dalej szacunek dla życia, dla pracy – nauki (tabela 1, kolumny 2 i 4). W pierwszym rzędzie wymienione zostały także wrażliwość na krzywdę innych i dobro, a także myślenie krytyczne i szczerść. Równie często pojawiała się tolerancja (tabela 1, kolumny 2 i 3). W drugiej kolejności deklarowano również odwagę krytycznego myślenia i wypowiedzania się, poszukiwanie prawdy, poczucie własnej tożsamości etnicznej, wolność, i uczciwość (tabela 1, kolumna 2).

Całościowy obraz, jaki wyłania się z zadeklarowanych wartości, które zdaniem nauczycieli warto wzmacniać u uczniów, ukazuje jednostkę, która z szacunkiem podchodzi do innych ludzi i ważnych kwestii życiowych, jednostkę wolną, autonomiczną i niezależną, umiejacą myśleć krytycznie i twórczo, odważnie wyrażać swoje poglądy i umieć je obronić. Przy czym kieruje się ona dobrem, sprawiedliwością i uczciwością. Ceni mądrość i rozwija pasje, które mają służyć nie tylko jej, ale też wspólnocie szanujących się, rozumiejących się i współpracujących ze sobą ludzi. Zatem zestaw pożądaných wartości u ucznia w opinii nauczycieli etyki, który został pozyskany w wyniku przeprowadzonych wywiadów, sprzyja realizacji demokratycznych celów w społeczeństwie oraz krzewieniu idei wspólnotowości.

2.1.2. Edukacja etyczna uczniów – wzmacnianie zachowań u uczniów

Podobnie jak przy poprzednim pytaniu o wartości poproszono respondentów o odpowiedź na następujące pytanie: Jakże Pani/Pana zdaniem, zachowania uczniów powinien szczególnie wzmacniać nauczyciel etyki? Jak obrazuje poniższa tabela 2 wypowiedzi osób udzielających wywiadu nie ograniczyły się tylko i wyłącznie do zachowań, lecz obejmowały różne umiejętności i wartości, zapewne wyrażane poprzez konkretne zachowania, które badani nauczyciele chętnie by promowali.

W pierwszej kolejności deklarowano wzmacnianie tego typu zachowań, które ułatwiają zgodne współżycie z innymi ludźmi. Udzielone wypowiedzi sugerują, że polega ono na wspólnie podejmowanych inicjatywach, w oparciu o poczucie własnej wartości, oraz że bazuje na wzajemnym szacunku i tolerancji, a ponadto na dbaniu o siebie nawzajem i okazywaniu troski (tabela 2, kolumna 1). W drugiej kolejności oprócz już wspomnianych wymieniano także zachowania, które wskazują na okazywanie troski i wrażliwości na krzywdę innych oraz wywiązywanie się z powinności, jak również podejmowanie aktywności w celu rozwoju samodzielnego myślenia oraz twórczości. Należy tu zaakcentować takie cechy, które według badanych nauczycieli warto wzmacniać u uczniów, a są to: odwaga wyrażania własnych sądów/opinii oraz umiejętność ich uzasadniania (tabela 2, kolumna 3 i 4).

Numer wywiadu	Zachowania uczniów, które należy wzmacniać (wg stopnia ważności 1-4)			
	1	2	3	4
END12	Umiejętność współdziałania i współtworzenia	Wrażliwość na krzywdę innych	Tolerancja i szacunek wobec ludzi o innych poglądach	Zdolność do samodzielnego myślenia
TOK23	Tolerancja i szacunek dla odmienności	Aktywność	Samodzielność	Twórczość
00.06.23	Poczucie własnej wartości	Szacunek dla innych	Dbłość o dobro wspólne	

KK25	Dobre kontakty z otoczeniem	Wywiązywanie się z powinności	Samokształcenie ku wartościom	
ajmz19070	Umiejętność dyskusowania i wyrażania swoich poglądów	Tolerancja	Zachowania prospołeczne	
IK5631	Otwartość na poglądy innych	Poszanowanie drugiego człowieka	Samokształcenie	
OO1	Troska o drugiego człowieka	Potrzeba stawiania sobie pytań egzystencjalnych	Odwaga wyrażania własnych sądów/opinii	Uzasadnianie własnych sądów/opinii

Tab. 2: Lista zachowań, jakie warto wzmacniać u uczniów w zakresie edukacji etycznej w opinii nauczycieli
Źródło: badania własne (2012)

Jak obrazuje powyższa tabela 2, opinie nauczycieli na temat zachowań jakie warto wzmacniać u uczniów w zakresie edukacji etycznej, wskazują na dążenie do kształcenia i wychowania młodych ludzi w kierunku współdziałających ze sobą, autonomicznych, komunikatywnych i twórczych jednostek, dla których wartością jest życie we wspólnocie ludzi odpowiedzialnych i tolerancyjnych, dbających o dobro wspólne.

Wypowiedzi badanych nauczycieli na temat pożądanego wartości u uczniów oraz zachowań, które warto i powinno się wzmacniać, są zgodne i przedstawiają cel edukacji, jakim jest autonomiczna jednostka, doskonaląca się w swoim indywidualnym rozwoju, a jednocześnie intensywnie dbająca o godne życie w społeczeństwie demokratycznym. Pożądanymi wartościami są wzajemny szacunek i tolerancja oraz podejmowanie współpracy.

2.2. EDUKACJA ETYCZNA NAUCZYCIELI

2.2.1. Edukacja etyczna nauczycieli – cechy nauczyciela etyki

Kiedy mowa o wartościach w kształceniu i wychowaniu w szkole, to szczególnie znaczenie dla efektywności działań mają czynniki zewnętrzne z punktu widzenia ucznia, a odnoszące się do osoby nauczyciela – między innymi jego cechy osobowości, wyznawane wartości oraz jego zaangażowanie w proces samodoskonalenia zawodowego. Również o te kwestie pytano podczas wywiadu przeprowadzonego z siedmioma nauczycielami etyki. Poniżej zostaną zaprezentowane informacje, jakie udało się pozyskać na temat preferowanych cech nauczyciela etyki, jego form samokształcenia etycznego oraz wartości ważnych dla niego w codziennym życiu.

Nauczyciele byli pytani o cechy, jakimi powinien charakteryzować się nauczyciel etyki. Proszono ich o wymienienie trzech najważniejszych. Odpowiedzi posegregowane zostały na trzy kategorie odnoszące się do najbardziej pożądanых cech nauczyciela etyki:

1. kompetencji zawodowych (**K**),
2. osobowości (**O**),
3. przejawianych wartości/cnót (**W**).

Pierwsza z nich, czyli kategoria kompetencji zawodowych, na które wskazywali nauczyciele zawiera dwie podkategorie: 1. kompetencje merytoryczne (**KM**): wśród nich jest wiedza deklaratywna i proceduralna, umiejętności dydaktyczne, dociekliwość, rzetelność, rzeczowość; 2. kompetencje komunikacyjne (**KK**): umiejętność słuchania, taktowność, zrozumienie (tabela 3, przy każdym sformułowaniu zaznaczona jest litera K/O/W oznaczająca daną kategorię).

W drugiej kategorii do pożądanых cech osobowości (**O**) zaliczono: entuzjazm, energiczność, ciekawość świata oraz otwartość: a) (w kontakcie) na ludzi, b) na poglądy innych, c) na nowe wyzwania. Otwartość jako pożądana cecha osobowości była wymieniona przez trzech nauczycieli i za każdym razem w hierarchii ważności na drugim miejscu. Pozostałe cechy z tej kategorii wymieniane były jednokrotnie (tabela 3). Należy podkreślić, że ciekawość świata jako cecha charakteryzująca nauczyciela została uznana za najważniejszą przez jednego z badanych.

W trzeciej kategorii wśród przejawianych wartości wymieniano: sprawiedliwość, tolerancyjność (dwukrotnie), odpowiedzialność, szacunek dla wartości, uczciwość. Pożądane cnoty, na jakie wskazywali respondenci, to: wrażliwość, serdeczność, życzliwość, cierpliwość (dwukrotnie), szczerowość, bezstronność, wierność zasadom. Poniższa tabela 3 przedstawia zestaw pożądanych cech nauczyciela etyki w opinii badanych osób (sformułowania respondentów) (przy każdym sformułowaniu zaznaczona jest litera K/O/W oznaczająca daną kategorię).

Numer wywiadu	Kolejność wymieniania pożądanej cechy (miejsce)			
	1	2	3	4
END12	Kompetentny KM	Wrażliwy W	Serdeczny W	
TOK23	Umiejętność słuchania KK i życzliwość W	Wiedza KM	Entuzjizm O	Cierpliwość W
00.06.23	Ciekawy świata O	Otwarty (w kontakcie) na ludzi O	Szczery W	Taktowny KK
KK25	Sprawiedliwy W	Szanujący wartości W	Wierny zasadom W	Tolerancyjny W
ajmz19070	Tolerancyjny W	Otwarty na poglądy innych O	Rzeczowy KM	Uczciwy W
IK5631	Bezstronność W	Dociekliwość KM	Rzetelność KM	Zrozumienie KK
OO1	Odpowiedzialność W	Otwartość O	Cierpliwość W	Energiczność O

Tab. 3: Pożądane cechy nauczyciela etyki w opinii nauczycieli
Źródło: badania własne (2012)

Kategoria wartości/cnót była przeważająco najczęściej prezentowana (na 27 uzyskanych wypowiedzi – 14 dotyczyło wartości lub cnót). Jest to dokładnie połowa zestawu wszystkich zebranych w wywiadzie cech, jakimi powinien charakteryzować się nauczyciel etyki. Drugą co częstości była kategoria kompetencji zawodowych (na 27 uzyska-

nych wypowiedzi – 8 dotyczyło kompetencji – w tym: merytorycznych, dydaktycznych, komunikacyjnych), niewiele mniej odpowiedzi odnosiło się do kategorii cech charakteryzujących osobowość nauczyciela (na 27 uzyskanych wypowiedzi – 6 dotyczyło osobowości).

Dalsza analiza danych pokazuje, że najbardziej pożądane cechy, czyli takie, które były wymieniane na pierwszym miejscu, dotyczyły określonych wartości/cnót – pięć osób wymieniło daną wartość/cnotę jako pierwszą. Były to: sprawiedliwość, tolerancyjność, odpowiedzialność, bezstronność, życzliwość. Generalnie najczęściej, trzykrotnie, wskazywano na otwartość jako cechę osobowości, a następnie na takie wartości/cnoty, jak tolerancja i cierpliwość. Były one dwukrotnie wymieniane spośród ważnych cech nauczyciela etyki. Należy podkreślić, jak to było już wspomniane, że ta kategoria była najczęściej prezentowana w opisie pożądanych cech nauczyciela etyki.

Uzyskane dane mogą sugerować, że większe jest znaczenie przejawianych przez nauczyciela wartości i cnót, jego zalet osobowościowych i kompetencji komunikacyjnych wyrażanych w bezpośrednim kontakcie z uczniami niż kompetencji merytorycznych i dydaktycznych. Jednakże te ostatnie są również istotne w opinii badanych. Taki obraz danych, jeśli zostanie zweryfikowany kolejnymi wynikami badań, może sugerować konieczność wprowadzenia nowego systemu kształcenia przyszłych nauczycieli etyki, który byłby nakierowany w 50 % na kształtowanie wrażliwości na wartości i cnoty.

Obraz, jaki wyłania się z otrzymanych danych, wskazuje na taki układ cech nauczyciela, który zawiera w sobie oprócz kompetencji zawodowych (merytorycznych, komunikacyjnych) oraz cech osobowości odnoszących się do ciekawości świata i otwartości, przede wszystkim na tolerancyjność i cierpliwość oraz takie wartości, jak: sprawiedliwość, odpowiedzialność, szacunek dla wartości. Natomiast inne cnoty, jakie warte są wzmacniania, to: wrażliwość, serdeczność, życzliwość, szczerłość, bezstronność, wierność zasadom, uczciwość.

2.2.2. Nauczyciel etyki o własnej edukacji etycznej – zaangażowanie nauczyciela w proces samokształcenia etycznego

Badacza interesowało to: Jakie jest zaangażowanie nauczycieli etyki w proces ich samokształcenia etycznego? Wszyscy respondenci odpowiedzieli, że podejmują działania w celu samokształcenia etycznego. Następnie zostali poproszeni o wymienienie różnych typów działań, które są przez nich podejmowane w ramach samokształcenia etycznego, w kolejności od najważniejszych do mniej ważnych. Na podstawie udzielonych odpowiedzi wyróżnione zostały następujące trzy rodzaje działań w zakresie samokształcenia etycznego:

1. samodzielnie, indywidualnie we własnym zakresie (**S**),
2. samodzielnie z pomocą innych osób, ale nie związanych z jakąś instytucją oświatowo-kulturalną (**L**),
3. samodzielnie z pomocą instytucji oświatowo-kulturalnych (**IO**) (tabela 4, przy każdym sformułowaniu zaznaczona jest litera S/L/IO oznaczająca daną kategorię).

Numer wywiadu	Sposoby samokształcenia według kolejności deklaracji			
	1	2	3	4
END12	Studia IO	Kursy IO	Lektura S	–
TOK23	Lektury S	Dodatkowe kursy IO	Refleksja S	Rozmowy L
00.06.23	Studia podyplomowe IO	Kursy IO	Lektura S	Grupa dyskusyjna L
KK25	Wymiana poglądów L	Studia podyplomowe IO	Kursy doskonalące IO	Czytanie prasy, książek itp. związanych z edukacją etyczną S
ajmz19070	Studia podyplomowe IO	Lektura fachowej literatury S	Wymiana doświadczeń z innymi nauczycielami etyki L	–

IK5631	Dyskusje na zadany temat, rozwiązywanie problemu L	Omawianie bieżących problemów w kraju i na świecie L	Słuchanie tego, co uczniowie mają do powiedzenia L	–
OO1	Spotkania z inspirującymi ludźmi L	Lektura książek, prasy S	Wolontariat, prace społeczne L	Kazania u dominikanów L

Tab. 4: Deklarowane sposoby samokształcenia etycznego nauczycieli
Źródło: badania własne (2012)

Zgodnie z uzyskanymi danymi z badań, sposoby samokształcenia we własnym zakresie bez bezpośredniego udziału innych osób (**S**) to: czytanie lektur, w tym fachowej literatury, czytanie prasy, książek związanych z edukacją etyczną oraz refleksja (tabela 4). Tylko jedna osoba wymieniła na pierwszym miejscu ten rodzaj działań samokształceniowych, dwie osoby na drugim miejscu, trzy osoby na czwartym i jedna na ostatnim, czwartym miejscu. Jedna osoba nie wspomniała o tej formie kształcenia. W tej kategorii znalazło się 7 na 25 wszystkich deklarowanych sposobów samokształcenia. Sześć na siedem osób przynajmniej raz wymieniło ten rodzaj działań.

Drugim rodzajem działań samokształceniowych (kategoria druga – oznaczona **L**) jest aktywność własna jednostki z pomocą innych osób, ale niezwiązanych z jakąś instytucją oświatowo-kulturalną (tabela 4). Innymi słowy to kontakty z ludźmi, rozmowy i dyskusje, wymiany poglądów i doświadczeń, wspólne rozwiązywanie problemu są źródłem samokształcenia etycznego. Jedna osoba udzielająca wywiadu podała wyłącznie tylko ten sposób własnych działań edukacyjnych, a inna nie wymieniła tego rodzaju samokształcenia ani razu. Pozostałe osoby co najmniej raz wskazywały na ten rodzaj samokształcenia, przy czym trzy osoby podały go na pierwszym miejscu, kolejne trzy na trzecim miejscu, a tylko jedna na drugim miejscu. Ta forma samokształcenia etycznego poprzez bezpośrednie kontakty z innymi ludźmi jest wymieniana częściej niż pierwsza kategoria, bo dziesięciokrotnie na 25 wszystkich deklarowanych działań samokształceniowych.

Niezbyt liczne są wypowiedzi świadczące o podejmowaniu samodzielnych działań z pomocą instytucji oświatowo-kulturalnych w celu samokształcenia etycznego (**IO**). Jest to 8 wypowiedzi na 25 wszystkich (tabela 4). Respondenci deklarowali podejmowanie studiów np. podyplomowych oraz kursów dokształcających. Dwie osoby spośród siedmiu udzielających wywiadu nie przedstawiły ani jednej formy samokształcenia w tej kategorii. Znaczy to, że nauczyciele udzielający wywiadu częściej realizują proces samokształcenia poprzez nieformalne lub częściowo formalne, ale bezpośrednie kontakty z innymi ludźmi niż poprzez korzystanie z ofert edukacyjnych różnych instytucji oświatowych.

Zgodnie z kolejnością deklarowanych działań w zakresie samokształcenia etycznego na pierwszym miejscu tak samo często wymieniano instytucjonalne formy kształcenia (trzecia kategoria **IO**), jak i samokształcenie poprzez nieformalne i bezpośrednie kontakty z innymi ludźmi (druga kategoria **L**). Na drugim miejscu przeważa już samodzielne kształcenie z pomocą instytucji oświatowo-kulturalnych (**IO**). Najbardziej ubogą, najrzadziej i w dalszej kolejności deklarowaną formą kształcenia okazuje się samodzielne, indywidualne działania edukacyjne we własnym zakresie (**S**), czyli bez bezpośredniego kontaktu z innymi ludźmi. Można zatem przewidywać, że im więcej działań w zakresie samokształcenia etycznego, polegających na podejmowaniu interakcji, rozmów i dyskusji z innymi ludźmi oraz uczęszczania na zorganizowane formy kształcenia instytucjonalnego, tym bogatsze będą efekty rozwoju etycznego człowieka dorosłego, w tym wypadku nauczycieli etyki. Niedostateczna ilość i jakość kontaktów społecznych i instytucjonalnych może zahamować rozwój etyczny jednostki lub też w najlepszym razie uruchomić reakcję odwrotną, czyli zwiększenie potrzeby samodzielnej stymulacji edukacyjnej za pomocą lektur i pojawiających się na tej podstawie refleksji.

2.2.3. Sprawy i wartości ważne dla nauczycieli etyki w życiu codziennym

Kolejne pytanie, na jakie mieli odpowiedzieć badani nauczyciele, brzmiało następująco: Co jest dla mnie ważne w codziennym życiu? Po

sprecyzowaniu przynajmniej trzech rzeczy/spraw respondenci mieli je uporządkować według stopnia ważności. Poniższa tabela 5 prezentuje otrzymane odpowiedzi zgodnie z kolejnością deklarowanych spraw i wartości uznanych jako ważne w codziennym życiu (tabela 5, przy każdym sformułowaniu zaznaczona jest litera R/WO/WI oznaczająca daną kategorię, cyfry przy oznaczeniu kategorii WO i WI odnoszą się do wartości z listy na skali M. Rokeacha, która znajduje się w przypisie dolnym 12 i 13).

Sprawy i wartości ważne w codziennym życiu nauczycieli etyki – zaprezentowane według kolejności deklaracji				
Numer wywiadu	1	2	3	4
END12	Spokój WO11	Rodzina WO2	Stabilizacja R	
TOK23	Sens R	Działanie zgodnie z wartościami WO11	Zaufanie R	Uważność R
00.06.23	Życie R	Zdrowie R	Rodzina WO2	
KK25	Rodzina WO2	Zdrowie R	Wiara WO17	Zgoda/ dobro R
ajmz19070	Miłość do najbliższych WO3	Wzajemne relacje w rodzinie i środowisku pracy R	Stosunki międzyludzkie w najbliższym otoczeniu R	
IK5631	Satysfakcja z wykonywanego zadania WO6	Świadomość, że jutro niesie nowe możliwości R	Poczucie wsparcia od bliskich R	Chwila dla siebie
OO1	Miłość WO3	Spotkania z ludźmi R	Bóg WO17	Podróże WO 18

Tab. 5: Sprawy i wartości ważne w codziennym życiu nauczycieli etyki
Źródło: badania własne (2012)

Wśród wartości ostatecznych wymieniano najczęściej następujące: rodzina, miłość, równowaga wewnętrzna/spokój/spójność wewnętrzna (brak konfliktów wewnętrznych) oraz wiara/Bóg. Rzadziej deklarowano takie wartości, jak: życie pełne wrażeń/podróż (podniecające, aktywne), poczucie dokonania (wniesienie własnego wkładu). W tej

kategorii znalazło się 11 na 25 wszystkich deklarowanych spraw/wartości, przy czym pięć osób z siedmiu podało te wartości ostateczne na pierwszym miejscu, a jedna z pozostałych dwóch na drugim miejscu. Wartości instrumentalne zgodne z listą wartości w Skali Milтона Ro-keacha nie były reprezentowane ani razu.

Do trzeciej kategorii zaliczone zostały następujące wartości/sprawy, które deklarowali badani:

- 1) na pierwszym miejscu: życie, sens (tabela 4, kolumna 1);
- 2) na drugim i trzecim miejscu zdrowie (2 razy), relacje międzyludzkie (3 razy), (tabela 4, kolumna 2 i 3), świadomość, że jutro niesie nowe możliwości (1 raz);
- 3) na trzecim miejscu: stabilizacja i zaufanie oraz poczucie wsparcia od bliskich (1 raz) (tabela 4, kolumna 3);
- 4) na czwartym miejscu: uważność, zgoda/dobro, podróże, chwila dla siebie (tabela 4, kolumna 4).

Najważniejsze wartości/sprawy, jakie zadeklarowali nauczyciele udzielający wywiadu, odnoszą się przede wszystkim do poczucia szczęścia i satysfakcji z życia wśród innych ludzi, zwłaszcza tych z kręgu rodziny i najbliższych osób spoza rodziny, np. bliskich znajomych, przyjaciół i współpracowników. Ukierunkowanie na te wartości sprzyja budowaniu małych wspólnot, a może także być czynnikiem wspierającym w pracy nauczyciela przy ukierunkowywaniu swoich wychowanków na życie w społeczeństwie demokratycznym.

Inne ważne wartości/sprawy dotyczyły celu, jakim jest udane życie w zdrowiu z nakierowaniem na wartości postmaterialistyczne. Ciekawe i zastanawiające, że nauczyciele etyki wśród trzech najważniejszych dla siebie wartości/spraw nie wymienili ani razu tych, o których wspominali wymieniając pożądane cechy nauczyciela etyki. Można przypuszczać, że sprawy zawodowe są na dalszym miejscu jeśli chodzi o sprawy i wartości ważne w codziennym życiu badanych nauczycieli etyki. Jednakże potwierdzony został tu wynik osiągnięty w innej części badań – ilościowych, o których była mowa na początku niniejszego artykułu: badani nauczyciele etyki cenią sobie relacje międzyludzkie, rozwijanie zdolności poznawczych u uczniów, cenią również współodpowiedzialność i dbanie o dobro wspólne.

3. PODSUMOWANIE

Uzyskany obraz rzeczywistości edukacyjnej w zakresie nauczania etyki jest jej niewielkim fragmentem, który wymaga rozszerzenia i podjęcia dalszych badań, tak aby można byłoby dokonać uogólnień odnośnie do kondycji edukacji etycznej w polskiej szkole, a następnie sformułować plan koniecznych zmian. Mając to na uwadze, warto wykorzystać przedstawione informacje do zaplanowania rzetelnych badań statystycznych na większej, reprezentatywnej grupie osób.

Dane uzyskane z siedmiu wywiadów z etykami sugerują istotne znaczenie jakości kształcenia nauczycieli etyki. Oprócz kompetencji zawodowych (merytorycznych i dydaktycznych, komunikacyjnych) ważną wydaje się świadomość nauczycieli w procesie kształtowania wrażliwości na daną wartość. Dotyczy to zarówno samych nauczycieli, jak i ich wychowanków. Ponadto nauczyciele etyki mają odpowiedzialne zadanie nieustannego dbania o świadomy rozwój własnej osobowości, gdyż to, co swoim zachowaniem, stylem bycia i sposobem nauczania przekazują uczniom, może się okazać istotnym czynnikiem wpływającym na efekty kształcenia etycznego. Innymi słowy, w przypadku edukacji etycznej ważną kwestią jest spójność pomiędzy tym kim jest nauczyciel (jego cechy osobowości, zdolności) i jakie wartości reprezentuje w swoim stylu nauczania, a tym jakich treści naucza i czego wymaga od swoich podopiecznych. Niezmiernie ważne jest zatem podjęcie dalszych badań i analiz w celu zweryfikowania tych elementów obecnego systemu kształcenia nauczycieli etyki, które wymagają modyfikacji. Ich rezultatem miałyby być taka konstrukcja roli nauczyciela, aby dzięki niej mógł on wychowywać, będąc konstruktywnym obiektem/modeliem do naśladowania dla swoich uczniów. Ponadto należy podkreślić, że zwłaszcza na wychowawcy i nauczycielu etyki ciąży odpowiedzialne zadania kształcące i wychowawcze, tak aby młody człowiek mógł realizować konstruktywne i satysfakcjonujące cele życiowe – zarówno indywidualne, jak i wspólnotowe. Koniecznym i pierwszym krokiem jest więc odpowiedni dobór kandydatów na nauczycieli, wychowawców i etyków.

Tak jak to już wcześniej podkreślono, zebrane dane empiryczne sygnalizują konieczność przeprowadzenia kolejnych badań, które ukażą szerszy i reprezentatywny obraz efektów kształcenia w zakresie edukacji etycznej w szkole. Niemniej jednak uzyskane wyniki badań jakościowych (wywiady z siedmioma nauczycielami etyki) stanowią odwzorowanie pewnego wycinka rzeczywistości edukacyjnej. Warto wziąć je pod uwagę w projektowaniu i planowaniu zmian na rzecz poprawy jakości kształcenia etycznego ukierunkowanego na zgodne i twórcze funkcjonowanie w społeczeństwie demokratycznym.

W świetle uzyskanych danych kompetencje etyczne nauczyciela to kompetencje wykorzystywane w procesie samodoskonalenia i doskonalenia zawodowego oraz w procesie nawiązywania relacji pomiędzy nauczycielem a uczniem (uczniemi). Podstawę dla tych kompetencji stanowią wartości demokratyczne. Zatem jednym z ważnych zadań nauczycieli etyki jest rozwijanie samoświadomości i rozbudzanie takiej świadomości u innych, która odnosiłaby się do uwrażliwiania na takie wartości jak np. współodpowiedzialność i dbanie o dobro wspólne. Nie bez znaczenia wydaje się akcentowanie w procesie oddziaływań edukacyjnych zaufania społecznego, solidarności i wspólnotowości jako istotnego spoiwa społeczności demokratycznych. Świadomość wspólnego celu kształcenia, jakim jest dobro jednostki i dobro społeczności, jest jednym z ważnych czynników, które warunkują efektywność oddziaływań edukacyjnych²¹. Z tego też powodu istotny jest właści-

²¹ Inne czynniki, które wpływają na efektywność kształcenia to m.in. 1. czynniki zewnętrzne z punktu widzenia ucznia: czynniki związane z osobą nauczyciela (kompetencje merytoryczne, dydaktyczne i społeczne, doświadczenie w pracy nauczyciela, postawy nauczyciela i jego osobowość) oraz czynniki odnoszące się do organizacji procesu kształcenia w szkole (m.in. dobór treści kształcenia, metody kształcenia, system nagród i kar w dydaktyce, formy ewaluacji, ilość osób w grupie edukacyjnej; 2. czynniki wewnętrzne (osobowościowe), związane z osobą ucznia (cechy ucznia: jego zdolności, predyspozycje, poziom inteligencji, zainteresowania poziomem inteligencji i uzdolnień, ambicje, aspiracje, aktywność poznawcza uczniów, motywacja do nauki, obraz samego siebie i samoocena, potrzeby psychiczne, typ układu nerwowego i jego właściwości, poziom neurotyzmu i lęku), uwarunkowania środowiska rodzinnego i społecznego ucznia (pochodzenie społeczne, status socjoekonomiczny rodziny, wykształcenie rodziców).

wie przeprowadzony proces konfrontacji pomiędzy nauczycielem a uczniem na temat ich indywidualnych sposobów rozumienia intencji działań, a następnie adekwatnego określenia obszarów zgodności i różnic w sferze wartości. Kompetencja nauczyciela wyraża się w krytycznym i refleksyjnym podsumowaniu zgodności tych ustaleń z celami kształcenia i wychowania, które określone zostały w oficjalnym programie nauczania i podstawie programowej. W efekcie teoretyczne wnioski odwzorowują się w konkretnych działaniach nauczyciela, które mają na celu świadome ukierunkowanie uczniów na cele edukacyjne oraz sprecyzowanie zakresu odpowiedzialności ucznia i nauczyciela w dążeniu do nich.

Kompetencje etyczne nauczyciela obejmują umiejętność uwrażliwiania uczniów na wartości, ponieważ to właśnie wartości nadają cel ludzkim dążeniom również w aspekcie kształcenia i wychowania w szkole. Dążenie do „wychowania do wartości” (*values education*) pojawiło się na skutek kryzysu orientacji życiowej, który w wielu ludziach został wywołany przez szybkie zmiany kulturowe współczesnego społeczeństwa. Michael Silver opisuje „wychowanie do wartości” jako „systematyczny wysiłek, mający na celu pomoc uczniom, tak by rozpoznali i rozwinęli swoje osobiste wartości”. Powinno ono umożliwić im „uzyskanie wrażliwości na wartości i kwestie moralne”, „upewnienie się co do wartości i wydawanie sądów wartościujących”. Podkreśla się przy tym, iż „wartości oraz wartościowanie winny służyć realnym potrzebom i sprawom uczniów. (...) W każdym razie wzywa się uczniów do poddania próbie swoich własnych wartości i uczuć oraz skonfrontowania ich z wartościami i uczuciami innych”²². Zdaniem Wolfganga Brezinki, pojęcie „wychowania do wartości” może dotyczyć albo „pojęcia *formalnego wychowania do oceniania*, w obrębie którego, jak daleko jest to tylko możliwe, pomija się przekazywanie ponadindywidualnych norm”, albo „pojęcia *materialnego (treściowego) wychowania do nastawień na wartości*, które wyraźnie zmierza do przekazywania ponadindywidualnych norm i ich uwewnętrznienia. Obydwie interpretacje hasła »wychowanie do wartości« są reprezento-

²² M. Silver, *Values education*, Washington 1976, 7.

wane. Trzeba wybrać pomiędzy tymi dwoma pojęciami, ponieważ posiadają one różne treści, z których wynikają bardzo różne konsekwencje²³. Jest to bardzo ważna wskazówka, kiedy mowa o wartościach w wychowaniu oraz o kompetencjach etycznych nauczyciela.

Warto na zakończenie dodać, że współcześnie relacja nauczyciel – uczeń starając się znieść dystans dzielący jego uczestników nie może oderwać się i abstrahować od tego iż jest i pozostanie w umysłach uczniów relacją nadrzędności/podrzędności, relacją władzy uwikłaną w różne panujące powszechnie dyskursy i rozprzestrzeniające się ideologie w tym – neoliberalizm. Przyjęcie szerokiego kontekstu społecznego, politycznego, ekonomicznego, w jakim osadzony jest proces wychowania do wartości, jest w tej sytuacji sensownym sposobem przeciwstawiania się hegemonii neoliberalizmu. Ponadto dbałość o standardy etyczne, uczciwość, sprawiedliwość, słowność są cechami pożądanymi i niezmiennie wysoko ocenianymi przez uczniów u nauczycieli. Wydaje się, że spostrzeżenie to, trywialne, choć nie banalne, umyka często w praktyce edukacyjnej. Niekonsekwencja w aplikowaniu tych form zachowań nauczyciela w relacjach z uczniami rodzi nie tylko nieporozumienia komunikacyjne, wycofanie się z relacji przez uczniów, ale prowadzi też w skrajnych przypadkach do patologii i porażek wychowawczych najpierw w perspektywie indywidualnej a następnie w szerszej – społecznej. Z tego też powodu i wielu innych, wcześniej wspomnianych, wychowanie do wartości, które cenione są w społecznościach demokratycznych, to priorytet współczesnej szkoły, to także priorytet w kształceniu wychowawców i nauczycieli.

BIBLIOGRAFIA

- Boudon R., *Logika działania społecznego: wstęp do analizy socjologicznej*, tłum. z fr. K. Kowalski, Wyd. Nomos, Kraków 2009.
- Brezinka W., *Wychowywać dzisiaj. Zarys problematyki*, tłum. z niem. H. Machoń, Wyd. WAM, Kraków 2007.

²³ W. Brezinka, *Wychowywać dzisiaj. Zarys problematyki*, tłum. z niem. H. Machoń, Kraków 2007, 172.

- Czerniawska M., *Kolektywizm versus indywidualizm – zmiany wartości i postaw młodzieży w okresie przeobrażeń ustrojowych. Studium interdyscyplinarne*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2010.
- Michałowska D.A., *Neoliberalizm i jego (nie)etyczne implikacje edukacyjne*, Wyd. Naukowe WNS UAM, Poznań 2013.
- Michałowska D.A., *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2013.
- Nowak E., Cern K.M., Juchacz P.W., *Przedmowa*, w: *Edukacja demokratyczna*, red. E. Nowak, K. M. Cern, P. W. Juchacz, Wyd. Naukowe IF UAM – CoOpera, Poznań 2009, 7–18.
- Rokeach M., *The Nature of Human Values*, Free Press, New York 1973.
- Silver M., *Values education*, National Education Association of the United States, Washington 1976.

VALUES EDUCATION – TEACHERS’ OPINIONS ABOUT ETHICAL EDUCATION AND ETHICS IN SCHOOL

Abstract. There is a special need for *the ethics* of care shared by educators and teachers when creating a democratic society based on values such as freedom, justice and confidence, responsibility and good in the context of the individual and of the commonwealth. This is the main thesis of this paper. The development of individuals and society is faced with the emerging problems that are associated with global neoliberal transformation, international financial institutions as well as economic, political, technological, communication and cultural changes. It is necessary to reflect when we observe the unethical consequences of neoliberalism in today’s world and the influence it has on educational policy, especially on ethical education, as well as issues of teaching and upbringing. This is also a presentation of some research outcomes: teachers were asked to answer what is important to them and to their pupils in everyday life and to show their opinions on ethical education and ethics as a school subject – these are the teachers’ opinions about some aspects of teaching ethics. In this paper an attempt has been made to find alternative educational solutions, especially in the field of ethical education, which would encourage the development of individuals and a democratic society.

Keywords: neoliberalism, ethical education, values, values education in democratic society